

УДК 811.161.2'367"15/16"

Ганна ДИДИК-МЕУШ

**АТРИБУТИВНО-СУБСТАНТИВНИЙ КОМПЛЕКС
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVII ст.:
ПЕРВИННА ЧИ ВТОРИННА ФУНКЦІЯ АД'ЕКТИВА В ТЕКСТІ**

У статті проаналізовано особливості вживання атрибутивів-прикметників у тексті пам'яток української мови XVI–XVII ст., зокрема детально описано вираження їх основної (первинної та вторинної) функції в складі атрибутивно-субстантивних комплексів.

Ключові слова: пам'ятки української мови, атрибутив-прикметник, атрибутивно-субстантивний комплекс, вільне словосполучення, лексикалізоване словосполучення.

Текстові (або дискурсивні) характеристики атрибутивів-прикметників – це такі мовні феномени, які пов'язані з появою прикметників-означень у тексті пам'яток і стосуються виконуваних ними основних функцій, а також причин такого використання в українській мові XVI–XVII ст. На підставі понад 600 різножанрових фрагментів удалося частково описати атрибутиви-прикметники в складі атрибутивно-субстантивних словосполучень (відповідно до ступеня стійкості словосполучення вживають термін *атрибутивно-субстантивні комплекси*¹) у трьох аспектах: 1) основні функції атрибутивів-прикметників (первинна чи вторинна), 2) насиченість текстів прикметниками, 3) особливості побудови і функціонування ад'єктивно-субстантивних комплексів, зокрема сполучуваність ад'єктивів один з одним та їх послідовність в атрибутивному ланцюжкові. У пропонованій статті зупинимося на першому з них, а саме: подамо деякі спостереження над специфікою вираження основних функцій (первинної і вторинної) атрибутивів-прикметників у тексті, які віддавна привертають увагу мовознавців².

1 Дет. див.: Юдина Н. В. Из истории изучения сочетаний «прилагательное + существительное» // Вопросы филологии, 2006. – № 3 (24). – С. 13–20.

2 Афанасьева О. Адъективный класс лексики в современном английском языке и формы его языковой репрезентации. – Москва, 1994; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – Київ, 1988; Загнітко А. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк, 2007; Юдина Н. В. Сочетания «прилагательное + существительное» в лингвокогнитивном аспекте: монографія. – Москва-Владимир, 2006; Tokarski R. Światy za słowami. Wykłady z

1: 395]; пор. також: *волошкау землю, землю єгипецкау, землю ладцкая, землю турецкау, землю ческау* та ін. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

3. Лексикалізоване словосполучення *светая пречистая*, де *пречистый* (цсл. *прѣчисти*) ‘(уживається як епітет Богородиці) пречиста, непорочна’ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 231]. Словосполучення зі словом *пречистау* функціонували і як назви церковних свят та календарні дати, і як назви храмів чи монастирів на честь Богородиці [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 327]. У поданому фрагменті вираз *светая пречистая* стосується церковного свята Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня), яке, за народним календарем, має назву *Перша Пречиста*.

4. Лексикалізоване словосполучення *владыка лвовский* ‘владика львівський’, де *владыка* ‘титул духовних осіб високого чину; владика’; пор. також: *кгрецкій владыка* ‘найвища офіційна особа греко-католицької церкви’, *дворный владыка* ‘представник церкви при монашому дворі’, (перен.) *дому владыка* ‘глава сім’ї, господар’; пор. також *владыка* ‘(про Бога, що має безмежну владу над світом) володар’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 91].

5. Лексикалізоване словосполучення *божее нарощене*¹ тут має значення ‘початок християнського літочислення; від народження Христа’; пам’ятки української мови XVI–XVII ст. засвідчують омонім *божее нарощене*² ‘назва церковного свята; календарна дата; Різдво’ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 108], де атрибутив *божий* ‘божий’ є частиною назв церковних свят і обрядів’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 10].

Історію появи та еволюції атрибутивно-субстантивного комплексу *божее нарощене* в старокрипській мові можна зобразити, на нашу думку, таким чином: 1) вільне словосполучення *божее нарощене* ‘народження Ісуса Христа, його поява на світ’ → 2) лексикалізоване словосполучення *божее нарощене* ‘початок християнського літочислення; від народження Христа’ → 3) *божее нарощене* ‘назва церковного свята; календарна дата; Різдво’.

Вільне словосполучення *божее нарощене* має низку синонімів, і саме вони є часто вживаними в XVI–XVII ст.: *нарощене Христово, нарощене Збавителя святоє; день свѣтлый его нарощеня; съ Панны его нарощеньє* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷). Лексикалізоване словосполучення *божее нарощене* ‘початок християнського літочислення від народження Христа’ мало високу частоту в діловій мові: <писанъ> *под лѣты Божего нарощеня*; <писанъ> *лѣта Божого нарощеня*; рідше – <писанъ> *року божого нарощеня*; <писанъ> *въ лѣто Христова нарощеня* або <данъ> *лѣта божого нарощеня* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); значно менше ілюстрацій уживання без дієслів: *лѣта божого нарощеня; року божого нарощеня; року божого нарощеня; дни божого нарощеня* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷). І нарешті лексикалізоване словосполучення *божее нарощене* ‘назва церковного свята; календарна дата; Різдво’, як свідчать опрацьовані джерела, поширювалося як прислівник часу: *на день божого нарощеня* ‘у день Різдва Христового; на Різдво Христове’; *на день божого нарощеня <рымського>* ‘тс.’; *предъ божимъ нарощенемъ* ‘до Різдва Христового’; *передъ божимъ нарощеньемъ* ‘тс.’; *по божумъ нарощиню* ‘після Різдва Христового’; *от божого нарощеня до другого божого нарощеня* ‘від Різдва Христового і до Різдва Христового; упродовж року’; *от божого нарощеня аж до божого нарощеня* ‘тс.’ (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); пор. ще: *на светое Нарощеня Панскоє; от нарощеня Ису Христову; от нарощеня Ису Христово; по нарощенью Ису Христовомъ* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Інший тип текстів ділового стилю – заповіти (або тестаменти) – презентують широке використання як вільних, так і лексикалізованих словосполучень

(атрибутивно-субстантивних комплексів) різного ступеня зрощення зі значною кількісною перевагою останніх, які в текстах заповітів уже функціонували переважно як прислівникові форми. У “Заповіті Івана Василенка Левковича з Рогатина брату Гаврилові та Львівському Успенському братству” (Львів, 5 серпня 1594 р.) виявлено 48 % лексикалізованих словосполучень і 52 % – вільних. Продемонструємо на фрагменті тексту цього заповіту: *У і́жан василев левковича з рогатина **цалого умыслу** (1) будучи, **за здорова доброго** (2) своего нѣ́ жт кого непримушени, анѣ́ намовлени, толко длѣ **часу заповѣреного** (3) **нѣншинего** увно чиню сим моим писанем вському урѣду, і кому бы вѣдати належало, типер и на потом будучим, ижѣм умыслил жтчизну мою дом у рогатинѣ **на старом мѣстѣ** (4), [...] даю и дарую брату моему гаврилию [...]. Тот дом мои жтчизны, если бы бѣбъ попустил на мене смѣть в тых часох, то ест в року том, тогда жтказую его даю и дарую брату моему гаврилию, **зтню жнисковому** в **уворовѣ** жтдалючи всѣх иных приутелеи, и сестру нашу агафію **мещанку рогатинскую**. Брат мои гаврилии повинен будет дати напред нѣ́жли и дом возмет в моц свою золотых лѣличбы полскои... **до вѣрных рук** (5) **братству црковному лвовскому** (6) храма успеніа **престѣла бѣа** (7) на мурованѣ того **храма стѣго** [...], а еслибы брат мои [...] воли моєи досыт не учинити, того долгу бѣу и **прчстои бж҃еи мѣри** (8) жтдати не хотѣл, тогда у [...] з братом моим ж тое хочу суд имѣти пред **нелицеѣмѣрным судиею** гдѣмъ нашим ісѣхмѣ [...]. Ицо ест дѣдизны на мене припадаючаѣ част, тую тыже брату моему гаврилию жтдаю на цю длѣ **лѣпшиси вѣри** и певности ставлю свѣдками сеѣго **добровольного писаня** моего жтца михаила **сѣйника лвовского** храма успеніа бѣа дхѣвника моего, и пнѣа проша сужонника **мещанина лвовского**, и **миколаѣ кушинѣра збаразкого съ предместѣ краковского** (Львів, 1594 ЛСБ 265, 1).*

1. Лексикалізоване словосполучення <будучи> *цалого умыслу* ‘при повному розумі’ входить до чисельного синонімічного ряду: • *на умѣсле целый и зуполное доброѣ памяти*, • *на тѣлѣ и умысле здоровъ*, • *при доброй памяти и здоровомъ умысле*, • *на баченю и умысле добре здоровый*, • *будучы здоровыи такъ на теле уко и на умысле*, • *на умысли добре здоровый*, • *на души и на умыслѣ моцнѣ достатечне*, • *здоровы на теле и умысле*, • *на умысле розуме и памяти здоровыи*, • *на умысле, баченю и памяти здоровыи*, • *будучи здорови на оумыслѣх и на здоровях своих* (антонім *упадати на умыслѣ под час хоробы*) [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; пор.: *за целого розуму, целымъ розумомъ, целымъ умомъ* ‘при повному розумі, при повній свідомості’ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 528].

2. Лексикалізоване словосполучення *за здорову доброго* ідентичне до виразів-штампів *въ добромъ здоровю* (*здоровѣ, здорови*), *при добромъ здоровю*, *у полномъ здоровѣи*, *цѣльй на здорови* ‘(фізично і психічно правочинний) у доброму здоров’ї’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 197]; синоніми – *быти доброго розуму, быти въ добромъ розумѣ, зъ розуму доброго, быти в (у, при, за) доброй памяти* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 63]; пор. у мові XIV–XV ст.: *в добромъ здоровю* ‘цілком здоровий, при доброму

здоров’ї’, *доброє пам’ати, в (за) доброє пам’ати, з доброю пам’аттю* ‘при повній свідомості’, *у добромъ розумѣ* ‘тс.’ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 309].

3. Лексикалізоване словосполучення *часъ заповѣтреный* ‘мор, пошесть, епідемія’ має у своєму складі ад’єктивованій дієприкметник *заповѣтреный* ‘заражений’ (стпол. *zarowietrzony*) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 155]; у пам’ятках виявлено і варіант *заповетроный* ‘тс.’: *в заповетроных мѣстцах соймйки* (1568 AS VII, 307). Зауважмо, що на позначення масового інфекційного захворювання функціонували проста назва *повѣтриє* та похідні – складені назви *морове повѣтриє, велике повѣтре, заразливое повѣтре, смертоносное повѣтре, срогоє повѣтре* (причиною виникнення і поширення пошесті вважали повітря)⁴.

4. Вираз <на> *старому мѣстуѣ*, де атрибутивно-субстантивний комплекс ужито в М. в., уже зазнав лексикалізації та виконує в тексті роль прислівника місця, хоча словосполучення *старе мѣсце* можна кваліфікувати як вільне.

5. Лексикалізоване словосполучення *до вѣрных рук* <дати> вжито зі значенням ‘направляти до людини, яка викликає повне довір’я’; його синоніми – *до вѣрной руки, къ вѣрной руцѣ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 156]; пор. у XIV–XV ст.: *къ вѣрной руцѣ* ‘(юридична формула в документах про збір мита) за дорученням господаря’ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 231]. Сучасна українська мова не зберегла словосполучення *вірна рука* (*вірні руки*) стосовно порядної та надійної людини, натомість функціонують вирази *у добрі руки* <дістатися, потрапити та ін.> ‘до розумної, дбайливої, надійної людини’ [СУМ 2: 321] та *віддавати в (у) надійні руки* ‘направляти до людини, яка викликає повне довір’я’ [СУМ 8: 899].

6. Лексикалізоване словосполучення *братство церковное лвовское* часто вживалося на позначення Львівського ставропігійського братства – потужної і найбільш впливової релігійно-громадської організації кінця XVI–XVIII ст.⁵

7. Аналізоване вище словосполучення поширене не тільки завдяки атрибутивній *лвовское*, що є узгодженим означенням, а й завдяки неузгодженому означенню *храма успенія пресѣѣл бѣѣ*, через те що утворенню самого братства передувало об’єднання міщан Львова, яке здійснювало патронат над Успенською церквою. Отож повна назва – *братство церковное лвовское храма успенія пресѣѣл бѣѣ*. А лексикалізоване словосполучення *Пресвятаѣ Богородица* є усталеною назвою Діви Марії.

8. Зазначена назва *Пресвятаѣ Богородица* у фрагменті цитованої пам’ятки має синонімім-дублет *Пречистаѣ Божав Матерь*; пор. також: *Пречистаѣ Дѣѣва Мариа, Пренаисвѣтѣѣшаѣ Дѣѣва Мариа* та ін. [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 247].

Вільними словосполученнями в аналізованому тексті є, за нашими спостереженнями, переважно ті, у котрих функціонує відносний прикметник, що стосується: а) часу (поширене словосполучення *часъ заповѣтреный нѣнешній*

4 Дидик-Меуш Г. Українська медицина: історія назв. – Львів, 2008. – С. 143–148.

5 Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства. – Львів, 2011; Крип’якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI століть // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1907. – Т. 77–79; Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1911–1913. – Т. 106–115 та ін.

‘цьогорічна пошесть, епідемія’, першою частиною якого є згадуване вище лексикалізоване словосполучення *часъ заповѣтреный* ‘мор, пошесть, епідемія’); б) особи (*зять онисковый* ‘зять Ониська, Ониськів зять’); в) міста, території, держави (*мещанка рогатинская, мещанинъ лвовский, священникъ лвовский, предместь краковское, личба полская*). Вільні словосполучення з якісним прикметником *святый храмъ* (церква), *припадаючая част* (належна частина спадку), *лѣшиау вѣра* (краще підтвердження сказаного), *добровольное писане* (заповіт), а також *нелицѣмѣрный судиш* (образн. про Бога).

Загалом пам’ятки української мови XVI–XVII ст. підтверджують висновки сучасних лінгвістів про те, що ад’єктиви (як і інші розряди слів) можна кваліфікувати як когнітивно-дискурсивне явище, адже такий підхід до вивчення слів ґрунтується на природних засадах категоризації й засвідчує, як ця категоризація відображає найважливіші особливості сприйняття тогочасної людини довколишнього світу. Дискурсивно-когнітивний підхід до вивчення частин мови дає змогу визначити їх як концептуальні структури, котрі відповідають як фрагментам сприйманої дійсності, так і їх функціям у складі висловлювання. Ця концепція⁶ розвиває традиційний підхід до частин мови, доцільність і загальнолінгвістичне значення якого приймає більшість науковців, хоча нове розширене тлумачення частин мови будується на виокремленні двох головних функцій мови і відповідає двом парадигмам лінгвістики нашого часу – когнітивної та комунікативної.

Із когнітивного погляду, прикметник як особлива частина мови володіє означальним значенням і характеризується із-поміж означальних слів чіткою семантичною видільністю (виокремлюваністю): прикметник позначає непроцесуальні ознаки суб’єкта, фіксуючи насамперед найбільш стійкі і постійні з них.

Список скорочень джерел

1. AS – Arhiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887–1910. – Т. I (1366–1506) – VII (1554–1572).
2. КСУМ16-17 – Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII століть” / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, м. Львів.
3. ЛСБ 296 – Лист молдавського виеводи Олександра Львівському Успенському братству, 28 травня 1559 р. / Зберігається в ЦДІАЛ, фонд 129, опис 1, справа 28.
4. ЛСБ 298 – Заповіт Івана Василева Левковича з Рогатина брату Гаврилові та Львівському Успенському братству на рухоме і нерухоме майно, Львів, 5 серпня 1594 р. / Зберігається в ЦДІАЛ, фонд 129, опис 1, справа 323.
5. ЛСБ 879 – Лист ієромонаха Авина, ігумена Дубенського монастиря св. Спаса, до львівського ієромонаха Геннадія, Дубно, 5 серпня 1588 р. / Зберігається в ЦДІАЛ, фонд 129, опис 1, справа 90.
6. СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. / Гол. редкол. І. Білодід. – Київ, 1970–1980.

6 Кубрякова Е. С. К проблеме ментальных репрезентаций // Вопросы когнитивной лингвистики. – Москва, 2007. – № 4. – С. 8–16; Susse R. The Deep Structure of Adjectives in Noun Phrases // Journal of Linguistics, 1974. – V. 10. – № 1. – P. 111–131; Wolf F., Gibson E. Coherence in Natural Language: Data Structures and Applications. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press; London: Cambr. University Press, 2006.

7. СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2-х т. / Гол. редкол. Л. Гумецька. – Київ, 1977–1978.
8. СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відпов. ред. Гринчишин Г. і Чикало М. – Львів, 1994–2013. – Вип. 1–16.
9. ЦДАЛ – Центральний державний історичний архів, м. Львів.
10. ЦДАДА – Центральний державний архів давніх актів, м. Москва.

Анна Дыдык-Меуш

***Атрибутивно-субстантивний комплекс в українском языке XVI–XVII вв.:
первичная или вторичная функции адъектива в тексте***

В статье анализируются особенности использования атрибутивов-прилагательных в памятниках украинского языка XVI–XVIII вв., в частности выражение их основной (первичной и вторичной) функции в составе атрибутивно-субстантивных комплексов.

Ключевые слова: памятники украинского языка, атрибутив-прилагательное, атрибутивно-субстантивный комплекс, свободное словосочетание, лексикализованное словосочетание.

Hanna Dydyk-Meush

Attributive-substantive complexes in Ukrainian Language of XVI-XVII centuries:

The analysis of 600 fragments of written records of different genres made it possible to identify the important features of behavior of attributive-adjectives in the text from XVI-XVII centuries. Under the text (or discursive) characteristics of attributive-adjectives, we understand all linguistic phenomena that are associated with the emergence of adjectives in the text and the performance of their basic functions, and the reasons used in the relic text. Installed text (discourse) characteristics can clarify description of attributive adjectives, that are part of adjectival-substantive complexes, in three general areas: 1) basic functions of attributive-adjectives (primary or secondary), 2) saturation of any texts by adjectives, 3) features of construction and function of attributive syntagmas (especially adjectives), the connections of adjectives with each other, and their sequence in the attribute chain.

Key words: relic text of the Ukrainian language, attributive adjective, adjectival-substantive complexes.